

könyvek egy témáról

Koncentrációs tábor a gázkamrák előtt*

„Mikor az újonnan érkező először belép a koncentrációs táborba, az egészen másnak tűnik, mint amilyennek előzőleg elképzelte.” (11.) Így kezdődik Paul Neurath könyvének második fejezete, amely az *Első benyomások* címet viseli. Valóban, korábbi ismereteink alapján nem gondolnánk, hogy a tábor mindennapi életének része volt a rabok által előfizetett *Völkischer Beobachter* olvasása, és más, szintén a megspórolt munkabérükből vásárolt lapok kicserélése egymással. Azt sem tudtuk, milyen lényegi konfliktusok feszültek a bajor és az osztrák örök között. A kötetből olyan hideg, pontos képet kapunk a koncentrációs táborok világáról, mely átgondolásra készteti az eddigit. A koncentrációs tábor életének fájdalmas mindennapiságát, monotonitását érzékelve fel kell tenni a kérdést: honnan tudjuk, amit eddig tudtunk a koncentrációs táborokról?

A kötet szerzője Paul Martin Neurath, Otto Neurathnak, a Bécsi Kör szellemi vezetőjének fia. Édesanyja, Anna Schapire feminista matematikus volt, aki egyetemi hallgatónőként nyilvánosan szembe mert szállni Werner Sombart azon, katedráról kifejtett véleményével, hogy a nőknek húsz és negyven év között nincs más feladatuk, mint minden 12. hónapban gyermeket szülni. De Schapire két hónappal fia születése után meghalt, és Paul sokáig Neurath második feleségét, Olga Hahnt hitte édesanyjának.

Paul Neurath a „Vörös Bécs” miliójében szocializálódott, a „Vörös Sólymok” között nőtt fel, és mindenkit ismert. (Ez a hálózat majd hasz-

* Paul Martin NEURATH: *The Society of Terror. Inside the Dachau and Buchenwald Concentration Camps.* Edited by Christian FLECK–Nico STEHR. Paradigm Publishers, Boulder, London, 2005. 320 p.

nos lesz az amerikai emigrációban.) Ő maga soha nem játszott komoly politikai szerepet. Apja tanácsát követve jogot tanul és 1937-ben Bécsben doktorált. Közben mindenféle fizikai munkát végzett, gyalog bejárta Európát. Akkor tett szert arra a fizikumra, amely fiatal kora mellett (letartóztatásakor huszonhét éves) talán majd megmenti az életét a koncentrációs táborban. Dachauba 1938. április 1-jén érkezett az első osztrák transzporttal, melybe a prominens osztrákokat gyűjtötték az Anschluss után (*Prominententransport*). Paul Neurath valószínűleg tévedésből került a csoportba, a Gestapo összekeverte őt a már évek óta Hágában, emigrációban élő apjával, Ottóval. 1939. május 27-én barátnője, Lucie segítségével kiszabadult a táborból, mert érvényes vízumot szereztek neki.

Bécsből, ahol rögtön szakít Lucie-val, akinek az életét köszönheti, Neurath Svédországba megy, elvégez egy egyéves vasmunkásképző tanfolyamot, majd 1941 júniusában New Yorkba utazik. Ott felveszi a kapcsolatot a bécsi ismerősökkel, és Paul Lazarsfeldnek kezd el dolgozni. Bécsi diplomáját elismerik, a Columbia Egyetemen két év alatt posztgraduális diplomát akar szerezni. Írni kezdi a most kiadott kötet első változatát, a disszertációját, melynek témájául – a korabeli avantgárd chicagói kvalitatív szociológiai iskolát követve – a koncentrációs táborban megélt élményeinek tudományos feldolgozását választotta. Ebben a miliőben születnek többek között William F. Whyte, illetve William I. Thomas és Florian Znaniecki hasonló módszerrel írott és ma már klasszikusnak tekintett művei.¹ Neurath 1943-ban védésre benyújtott művét csak 2005-ben nyomtatták ki, pedig ez a könyv is éppen olyan klasszikus, mint a már említett és magyarul is hozzáférhető művek. Miért nem adták már ki korábban? – tehetjük fel joggal a kérdést.

Az első ok a dolgozat hánytatott története az amerikai tudományos minősítő rendszerben. A chicagói iskola hatására születő munkák kapcsán felvetődik az a tudományos kérdés, hogy miképpen lehet személyes dokumentumokat tudományos kutatásra használni. Neurath esetében ez a kérdés még komplikáltabb, hiszen nem készített, készíthetett jegyzeteket a táborban; megfigyeléseit utólag írta le, és azt állította, hogy a disszertációjához nem használt fel egyetlen egy szakirodalmi munkát sem, mivel nem is voltak. Neurath az eredeti dolgozatban egyáltalán nem írt a kutatás módszertanáról, ezért az elfogadáshoz utószóban kiegészítést kellett írnia, ahol tulajdonképpen a ma szóbeli igazolás néven is-

¹ William Foote WHYTE: *Utcasarki társadalom. Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete*. Új Mandátum Könyvkiadó–Max Weber Alapítvány, Budapest, 1999; William I. THOMAS–Florian ZNANIECKI: *A lenyűgölő paraszt Európában és Amerikában*. 1–6. k. Új Mandátum, Budapest, 2002–2004.

mert kutatási módszert adja elő. Ezután Neurath még három évig dolgozott a könyvön. Az átírás folyamatát és azt a harcát, amelyet a szociológiát a számok tudományának felfogó tudósokkal vívott, az alapos utószóban dokumentálja Christian Fleck, Albert Müller és Nico Stehr (279–313.). Neurath ugyanis időközben elhunyt.

A kötet ilyen kései megjelenésének másik oka az amerikai egyetemi rendszerben keresendő: megváltoztatták azt a szabályt, hogy a PhD-dolgozatot nyilvánossá kell tenni a védés után, azaz ki kellett volna adni a cím megszerzéséhez. Addig Neurathot a kiadás anyagi terhei megakadályozták a közzétételben, majd amikor átírta a könyvet, 1946-ra, a koncentrációs táborokról kialakított gondolkodás kerete megváltozott: „A kiadók nem akarnak semmit kiadni a gázkamra nélküli koncentrációs táborokról. Ki akar erről hallani?” (297.) Ez az ok, a holokausztról való gondolkodásunk alakulása és a kötet szociológiai tudománytörténeti fontossága teszi alapművé a most ismertetett munkát.

A könyv a dachauai tábor parancsnokától vett idézettel kezdődik: „Ne tévedjetek. Ez nem börtön, ez nem büntetés-végrehajtás. Ez a dachauai koncentrációs tábor. Ez a különbség. És hamarosan megtudjátok, mi is ez a különbség.” Ez az idézet nemcsak megteremt a keretet a tábor értelmezésére, azaz választóvonalat húz a normalitás és a terror között, hanem az olvasót is a táborba invitálja, ő is nézővé válik, a táborlakók tapasztalata pedig az ő tapasztalata lesz. Az első koncentrációs táborokat az 1848-as porosz törvény alapján hozták létre a belső ellenzékiek összegyűjtésére, akiket a haszontalan és kemény munkával akartak megtörni és elpusztítani. A munka végeztetése a koncentrációs tábor központi eleme. A szöveg azelőtt íródott, hogy a felszabadított koncentrációs táborokról készített képek bejárták volna a világot, és végérvényesen kialakították volna bennünk a horror képeit.² Már a második világháború alatt és közvetlenül utána másoktól is megjelentek hagyományos visszaemlékezések a táboréletről. A szerzők általában volt politikai foglyok, akik még azelőtt elmenekültek, hogy a nácik a zsidók gyáripari méretű megsemmisítését elkezdték volna. Az ekkor születő könyvek egyrészt személyes visszaemlékezések, másrészt tudományos igényű munkák.³ Ide tartozik Neurath könyve is.

² Carol ZEMEL: Emblems of Atrocity. Holocaust Liberation Photographs. In: Shelly HORNSTEIN–Florence JACOBOWITZ (eds): *Image and Remembrance: Representation and the Holocaust*. Indiana University Press, Bloomington, 2003. 201–219.

³ Eugen KOGON: *The Theory and Practice of Hell: The German Concentration Camps and the System Behind Them*. Farrar, Straus, New York, 1946. (1951); Victor E. FRANKL: *From Death Camp to Existentialism: A Psychiatrist's Path to a New Therapy*. Beacon Press, Boston, 1946 (1959); Bruno BETTELHEIM: Individual and Mass Behaviour in Extreme Conditions. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1943/38. 417–152.

A táborokról tehát kétféle műfajban írtak: vagy tudományos mű született, vagy a volt foglyok vetették papírra visszaemlékezésüket. Idővel ez utóbbi vált az uralkodó műfajjá, hiszen a koncentrációs táborokról szóló visszaemlékezések második hullámaként, az Eichman-perrel egy időben megjelentek Primo Levy, Jean Amery, Jorge Semprun munkái. Ezek a művek az irodalom eszközeivel írták le a „leírhatatlant”. A visszaemlékezések forгатókönyve hasonló: volt a boldog békeidő, aztán a letartóztatás, az utazás a marhavagonban, majd a táborban az élet a gázkamrák füstjének árnyékában, amit a szabadulás és a normalitáshoz való visszatérés lehetetlenségének leírása zár. Neurath könyvének szövege azonban nem csak a tudományos leírások száraz szövegétől tér el, de a később kialakított hagyományos lágerirodalom zsánerét sem követi. Ez szintén közrejátszhat visszhangtalanságában. A kötet ugyan a már-már közhelyszerű letartóztatás leírásával kezdődik, s ezzel megfelel a kronologikus leírasi kényszernek. De a mindig távolságtartó és szinte a szenvtelenségig rideg szerző nem tudja palástolni döbbenetét afelett, hogy bécsi szomszédnője, meg a vidékiek is, milyen készségesen adták fel a németeknek a bujkálókat. Neurath tudniillik egyedien más elbeszélési módot választ könyvében, amelyet két részre oszt. Az elsőben bemutatja a helyszínt, s színházi kifejezésekkel megnevezi a szereplőket: a foglyokat, az őröket, a napi rutint, a bűnt és a bűnhődést. A *kaleidoszkóp* című fejezetben a filmből ismert technikával vág és indít leírásokat, melyeket sem a hely, sem a kronológia nem fog össze. A második részben képet ad a tábor társadalmáról és működésének mechanizmusáról: a hatalom gyakorlásáról, az együttműködésről, a korrupcióról, a konfliktusokról, a napi feladatokról.

A kötet befejező fejezete a legfontosabb, a címe: *Miért nem ütöttek vissza?* Itt összefoglalóan azt vizsgálja, hogy miképpen jött létre és milyen elvek mentén működött ez a különbözőség eltitkolásán alapuló, egyének nélküli társadalom. Ebben a társadalomban, állíthatjuk, az élet talán még borzalmasabb volt, mint a gázkamrák árnyékában. Neurath, a szemtanú leírása érthetővé, megfoghatóvá és hétköznapivá teszi a koncentrációs tábor foglyainak életét.

A kötet megírása óta több könyvtár méretűvé nőtt a koncentrációs táborokkal kapcsolatos irodalom, ám ezáltal a terror társadalmának tudományos feldolgozása érdemben nem haladt előre. A lényegről azóta sem tudunk többet, mint amennyit Neurath most, nagy késéssel megjelent munkájában leírt. Ráadásul az 1943 óta eltelt idő inkább komplikálta és még inkább összekeverte az értelmezéseket. (Gondoljunk csak a keletnémet történetírás mesterfogására, hogy a koncentrációs táborok

foglyait mint öntudatos antifasisztákat gyászolta.) Neurath még a második világháború alatt írott könyvében tudatosan törekedett arra, hogy egyszerű nyelven írjon, úgy, hogy munkáját „széles körben el tudják fogadni, és ne rögtön hasznosítsa a vörös propaganda” (295.). Ez a félelme alaptalan volt. A hidegháborúban a „vörös propagandának” a legkevésbé volt szüksége egy olyan műre, mely a gázkamrák nélküli koncentrációs táborokról beszélt. Paul Neurath a háború után amerikai állampolgárként elismert és sokat publikáló szociológiaprofesszor lett, nem foglalkozott kéziratban maradt munkájával; visszatért Bécsbe, az egyetemen tanított és 2001-ben halt meg.

A kötet kiadása nagyon sok szakértő, barát és volt kolléga együttműködésével jött létre, akiket a gondos szerkesztők több oldalon keresztül sorolnak fel. Ezzel a munkával valósult meg Neurath terve, amit az első koncentrációs táborban töltött nap után elhatározott: emléket állít annak, amit átélt, hogy soha ne felejtsek el, és megértsék, mi is történt ott. Most már biztosak lehetünk benne, hogy a terve sikerült.

Pető Andrea

Életmentés vagyonért, valutáért a vészkorszakban*

Szita Szabolcs már hosszú évek óta egyik meghatározó személyisége a holokausztkutatásnak. A közelmúltban megjelent kötete az 1941–1942-ben alapított Budapesti Segély- és Mentőbizottság és főleg annak egyik vezetője, Kasztner Rezső tevékenységét mutatja be.

E sorok írójának már 2002. október végén módja volt meghallgatni e kötet főbb kérdéseit a jeruzsálemi Yad Vasem Intézetben. A vitán részt vevő történészek, magyar történelemtanárok, valamint a vészkorszak néhány túlélője heves vitába bonyolódott arról: hogyan lehet értelmezni, leírni és kötetben is közreadni a rettenetnek azt a szakaszát, amikor a módos zsidó családok teljes vagyonukat ajánlották és adták életükért cserébe. A hozzászólók mind támogatták a szerzőt abban, hogy értelmezze, írja meg a magyar történelem vészkorszakának ezt az összefüggését is.

Illyés Gyula azt írta ezekről az évekről: „...A bélyeg, amit viseltek ti melletteken, / ahányszor látom, forró foltot éget / a homlokomra: az én

* SZITA Szabolcs: *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság: Kasztner Rezső, SS-embervásár 1944–1945.* Corvina, Budapest, 2005. 174 p.